

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№39
(19378)

2020 чылдың
апрель 14
вторник

Хүннүң үнери — 05:10
Ажары — 18:36
Хүн дурту — 13:26

Садар өртээ хостуг 12+

Чазактың Аппарат хуралындан медээлер

БИЧЕ БИЗНЕС КАЖАН АЖЫЛДААРЫЛ?

Тываның кол санитар эмчизи Людмила Салчактың илеткели: «Вектор» лабораториязынга 6 кижиниң аарын катап бадыйтаан. 405 кижиниң анализи алдынган турган, оларның 247-зи Ыр-бандан, 4 полиция ажилдакчызы, 1 эмчи, суурнуң чону 254 кижини — хыналдага алырга, 2 киж (старовер чудулгелиг) анализтер дужаарындан ойталаан, чылдагааны «Өске кижилер-биле аргышпайн турар бис» деп харыылаан. Бир гидролог киж 140 км. ырак черде хөлде турар, телефон таварыштыр кады эки бол-гаш анализ дужаар барымдаа чогуңдан ойталаан.

Ырбан суурнуң чурттакчы чону 279 киж. Оларның 29-зу амгы үеде Тожу-дан дашкаар чурттап чоруур, 76 чаш уруг бар, шупту эмчи шинчилгезин эрткен.

Сумуга коронавирус илерээн хүн-ден эгелээш, Кадык-камгалал яамызының кол инфекционист эмчизи биле эпидеми-олог эмчи ажилдап турарлар.

Вирус бар деп бадыйталдыг 6 кижиниң кадыының байдалы эки, эмчилерге хомудал чок. 51 бажыңны, ниитизи-биле 6,2 муң дөрбелчин метр черни дезин-фекциялаан.

Кызылда бо-ла хемчеглерни алы-ры-биле, апрель 12-де хагдынган садыг черлери: Южыйда «Хороший», РПС баазы, «Пекар» сады, аптека бол-гаш автомойка «Юбилейный». Оларны дезинфекция эрттирген соонда, ажыдар.

Коронавирустуг болгаш контактылыг турган 556 кижини хынаан, Тожу кожуунда 405, 151 кижини Чеди-Хөл кожуунда, Кы-зыл хоорайда, Кызыл кожуундан улусту база эмчилер шинчилеп көргөш, хайгаар-галган.

Бо хүнде немелде 28 эмчи персона-лын анализтер алыры-биле өөреткен, 10 киж Шивилигге ажилдаар.

178 киж хайгааралда артып турар, моон мурнунда 1159 киж турган, шупту

хынаттынган кижилерниң анализтери эки болган.

Ак, Шивилигге — 29 эди изиг кижини эмнелгеже улаштыр шинчилээри-биле дамчыткан, неделя дургузунда 1531 киж хыналда эрткен.

Бо неделяда ажил уламчылаар, бот-изоляцияда кижилер аразында чурум үрзэннер чок. Инкубация үеи амдыы-зында төнмээн. Ак биле Шивилигге эм-чилерге ийи болгаш үш катап өстүрген шалыңнарын төлөп бээр.

Кадык камгалал яамызының илет-кели: «Тожу кожуунуң төп эмнелгезинде реанимацияда 10 орун белең. Кызыл-да грипптен 180 киж, хөрек аарыглыг 17 киж илерээн. Эрткен чыл-биле деңнээрге, 14% эвээш бооп турар.

Чазак Баштыңының оралакчы-зы Саида Сенгии: «Постуларда эмчилер-ниң эпидзонада ажилдап турары дээш, өстүрген акша-шалыңын хүннүң-не агар-санынче шилчидип турар».

Тожу кожуунуң чагырыкчызы Буян Ондар: «Тожудан кижилер Кызыл-че бүдүү үнүп турар деп чугаалар ме-ге. Бистен үнер чаңгыс орукта доскуул бар. Оон аңгыда, Лунсин - Бояровкада база Ырбан — Ий аразында дүне када безин полиция ажилдакчылары хондур-дүндүр ажилдап турарлар.

Дош кежиинде база посту бар, оон аңгыда, суму бүрүзүнде эрткен кижилерниң документилен хынап турар, бо карантин үезинде даштыгаа чораан дээш, 2 протокол, 16 сагындырыг тургустунган. Арага аймаан садары хоруглуг.

Эмнелгелерге хамаарыштыр — 28 орунну салган. Оларның 10-у реани-мацияда, 10 ИВЛ (өкпе орнунга тынар аппарат), 10 оруннуң чанынга монитор, 4 бичи, 4 улуг кижиге респиратор аппа-раттары бар. 25 баллон кислород база шыгжаттынган.

Даг техникумунуң общежитиезин-

де 2 (арыг-хирлиг зоналыг) observa-ция ажыткан. Кызылда Туризм бажы-ңында ачы-дуза чыып турар, средада Тожу же чедирер.

Бараан өртзөн 40 хуу аартадып ту-рар сайгарлыкчыларны күрүнөден дуза албас кылдыр сагындырып турар бис. Садыгларывысты дуглавын турар бис, бут кырынга улаштыр туруп шыдавын баар дээш, деткип, ажилчын олуттарын чидирбеси-биле, олчаан ажилдавышаан, арыг-силиг болурун, дезинфекция негел-делерин шыңгыраткан».

Экономика сайыды Елена Кара-таеваның биче бизнести деткириниң дугайында илеткелиден алырга, чиди-риглер болгаш негеттинип турар немелде акша түңү 4 миллиард ажыг. Республика-да 327 муң чурттакчы чоннуң 118 муң эко-номика ажылы-биле холбашкан бооп турар. 15 муң киж хуу сайгарлыкчылар, үндүрүглер төлөвейн ажилдап турган сайгарлыкчылар саны 1856 киж. Ажы-лын соксаткан кижилер саны 3000 ажыг.

Оларны деткири-биле, өнчү-хөреңги үндүрүүн эвээжедир болгаш оон-даа өске хемчеглерни алыры көрдүнгөн.

Александр Брокертин илеткели: «Хуу сайгарлыкчыларны деткириниң талазы-биле, аренда өртзөн эвээже-дир дээрге, бот-сайгарлыкчыларны хоойлу база камгалап турар. Форс-мажор байдал дээш, аренда акша-зын төлөвөс эргези бар. Анализтеп сай-гарарывыска, Тываның бир ылгалы, сайгарлыкчыларның 80%-зу чүнү-даа бүдүрбейн, бизнестин чүгле арендага өнчүзүн дужаап олурар, оон орулга ки-рип ап турар.

Аренда өртзө кирбеске, олар база кре-диттерин дуглап чадай бергеш, банкро-талып болур хире. Ниитизи-биле 10 млн. акша-биле дуглаар.

Чазак Баштыңы Шолбан Кара-оол хуу сайгарлыкчыларга дуза чедирери-биле, доктаал хүлээп алырын оралакчы дар-галардан негээн. «Ажык-чарлыг чорук-биле компенсация төлээрин сайгаргаш, акша төлээриниң дүрүмү хүлээттинген ту-рар ужурлуг. Чаңгыс киж олуруп алгаш, кымга, чүү дээш акшаны бээр-бербес деп, шийтпир хүлээп бербес кылдыр. Ук докта-алды парлалгага үндүрер, чонга билдин-гир кылдыр тайылбырлаар. Кысказы-биле алыр чүве болза, амдыызында 3 ай иш-тинде аренда өртзөн төлээринден биче бизнести хостаарын хүлээп алыр ужурлуг бис. Компенсация алыры оон аңгыда, чаңгыс аай дүрүмнүг турар ужурлуг, кымга, кажан, кандыг негелделерге дүгжүп азы оларны күүседип турарын көрүп тургаш..

Чоннуң хөй кези биче бизнестен амыдырап турар, оларны дарый ажил-дадыр кылдыр негелделерни тургускаш, санитарлыг негелделерни сагыыр болза,

(Уланчызы 2-ги арында).

#СтопКоронавирус

БУРЯТИЯ

Бо хүнде коронавирустуг анали-зи бадыйтаттынган 86 киж бар. 17 киж сегий берген, 6 киж реанимация-да, 1 киж (ИВЛ) аппаратта коштунган. УФСИН-ниң 5 ажилдакчызының анализ-тери база сезинчиг болганындан хайгаар-алда алган.

КРАСНОЯРСК

Апрель 10-дан эгелээш, хоорайже регистрация чок чолаачыларны эрт-тирбес деп губернаторнуң доктаалы үнген. Доскуулду эртер болза, паспорт, ажилдап турар херечилели, справка, договор, чүкк фактуразы болгаш Красно-ярск хоорайда регистрациязын көргүзөр. Ажил аайы-биле шимчеп болур деп до-кументилен болгаш ажылы соксаваан организацияның бижи база херек.

Бо хоорайларже ында регистра-ция болгаш негеп турар документилен чок кижилерни эрттирбес: Красноярск, Дивногорск, Сосновоборск, Железно-горск, Березовка суур, Кубеково суур, Су-хая Балка, Курагино болгаш Краснока-менск.

МОСКВА

Россияның Чазаның экономика яамызы диш эмнээр хуу (13,5 муң) кли-никаларны карантин дээш, биче-бизнеске эң-не когараан дээш хамааржыр деп санааш, 180 муң ажыг стоматология ады-рында ажилдап турар кижилерни детки-ри-биле хемчеглерни көргөн.

Моон мурнунда бо чылын аккреди-тациязы төнүп турар хуу ажилдыг эмчи-лерге база саадатпайн, документилен не-гевейн, бир чыл узадырын шийтпирлээн.

ТЫВАДА

Сумулар оруктарын дуглап эгелээн.

Хүннүң медээлери

ЫРБАН СУУРНУҢ ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИ
БОТ-ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ШИЛЧЭЭН

Апрель 13-тен эгелеп, чуртта коронавирус талазы-биле тургустунуп келген эпидемиологтуг байдал-биле холбаштыр, школачылар дистанциялыг өөрөдилгеже шилчээн. Ынчалза-даа регионнуң чамдык өөреникчилериниң онлайн медээни алыр аргазы чок, оларга Тываның девискээринге дөрт хонук бурунгаар коронавирус халдавырлыг аарыының баштайгы демдектери илереттинген Ырбан суурнуң школазының өөреникчилери хамааржыр.

Амгы үеде Ырбан школазында 39 өөреникчи бар, оларның 13-ү эге класстарда, 24-ү ортумак школада, а ийизи 11 классты доозуп турар.

Өөрөдилге яамызының дужаалын езугаар, уругларның өөрөдилгезин организастаарының 4-кү аргазын айтып тодараткан. Ол езугаар электронуг почта хааржактарын таварыштыр, өөрөдилге материалдарын чорудуп бергеш, бот-өөрөдилгени организастаан.

Школаның 39 өөреникчи-

леринге план езугаар эртемнерниң онаалгаларын саазын кырында белеткеп кылган. Күүсеткен онаалгаларны хайгаараары-биле, башкының болгаш өөреникчининг дневниктерин ажилдап кылган.

Өөреникчи бүрүзүнүң күүседир ужурлуг материалдарын халдавыр чок арга-биле адаиелеринге дамчыдар. Школачылар саазын кырынга бердинген онаалгаларны боттары кылып күүсеткен соонда, база-ла адаиелери таварыштыр дамчыдар.

СОТАЛЫГ ХАРЫЛЗАА СТАНЦИЯЗЫН
ТУРГУСКАН

Апрель 11-де Тожунуң Ырбан суурунга Тываның информастыг технологиялар төвүнүң специалистери фемтосотту – 1 километр радиустуг биче күчү-күштүг баазалыг станцияны тургускан. Тайга черде турар Ырбан суурга бо дээрге эң эки технологтуг шиитпир-дир – деп, төптүң директору Чингис Ондар тайылбырлаан.

«Бо хүннерге чедир Ырбан суурга кажан-даа соталыг харылзаа туруп көрбээн: бүдүн суурга чаңгыс таксофон ажилдап, ында-хаа солуннар болгаш чагаалар чедирер, кол медээлер тарадыкчылары почтачылар турган.

Бо хүннерде Тожу – эпидемиологтуг төптүң кичээнгейинде. Маңаа дөрт хонук бурунгаар регионда коронавирус халдавырының бир дугаар таварылгалары илереттинген. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы езугаар, регионнуң эң шыырак эмчилери, эрге-чагырга болгаш эрге-хоойлу органнары, санитарлыг постулар дүн-хүн чок ажилдап,

дизельдиг электри станциялары ажилдап, реанимация оруннарын салган. А бо хүннерде ында соталыг харылзааны тургускан.

Ам ырбанчылар соталыг харылзаа дузазы-биле сагыш аарып, дүвүрөп турган чоок улунче, төрөл-дергүлүнче долгап каар аргалыг апарганнар.

Ол ышкаш Тываның аңгы-аңгы булуңнарында чурттап турар кижилер чаңгыс чер-чурттугларын деткип, социал четкилерде «Тожу, силер-биле кады бис» деп кыйгырыгны бижип турарлар. Чурттакчы чон бүрүзү Тожунуң кадык-чаагай чоруу дээш тейлеп турар.

Бистиң корр.

**1 коронавирус аарыг кижини
эмнээринге 1 хүнде 200
муңдан 400 муң акша херек, 2
неделя эмнээрге 3 млн.ажыг
акша чарыгдаттынар**

БИЧЕ БИЗНЕС КАЖАН
АЖЫЛДААРЫЛ?

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). ажилдаарын чөпшээрер болур бис бе? — деп, даргалар-биле сүмөлешкен.

Кожа-хелбээ регионнарда санитарлыг регламентини сагыыр болза, биче бизнести ажилдаар кылдыр чөпшээрер турар — деп, Александр Брокерт илеткээн. Хыналданы шыңгыы кылгаш, ажилдаарын чөпшээрер болурун хуралга сайгарган.

Оралакчы дарга Брокерттинг дамчытканы болза, чурттакчы чон коммуналдыг телевин саададып эгелээн. Чырык, чылыг, изиг, соок суг хандырып турар компаниялар чидиргилерин дыка улуг деп санап турар. Үндүрүглөр база эвээжеп турар, күзүн бо байдалдың

түннелдери, хары угда чыгыл берген өрелерни төлээр айтырыг тургустунуп кээрге, чонга аарышкылыг кылдыр дээп болур деп ол сагындырган.

Шолбан Кара-оол:

“Хүндүлүг, чаңгыс чер-чурттугларым, хүндүлүг, коллегалар. Бо байдалывыс дээр-ле, шыны-биле чугаалар чүве болза — үе-дир ийин, ойнап ап турар үевис. Коронавирус бо хире долгандыр бүзээлеп алган үеде бистиң кыдывыстан эрте бээр деп бодап меге-ле боор. Улуу-биле дилеп тур мен, дүрген дуза станцияларында, эмнелгелерде каш реаниматолог, инфекционист эмчилериңер бар, ол кижилерниң шалыңы кандыгыл, аарыг кээрге

кайыын немелде акша кирип алыр деп бодап турар силер?

Тываже хүннүң-не аарыг кирип болур хире кижилер чанып кээп турар. Чамдыктарын көрүп турарга, кандыг-даа санэпиднадзор эртпейн, ат салбайн, постуну эртип келген болур. Шивилигте туттуруп алгаш, бажыңга олурар бадыткалды алган-даа болза, хостуг кылаштажып турарлар. Бир кижини хоорайга көрдүм, арнында маска чок кудумчуда хостуг халып чорду. Мындыг чүүлдерни болдурбазы-биле, чонуңар-биле чоок ажилдап турар болзуңарза эки, чон-биле таптыг ажилдавас болзувусса, кандыг-даа алган хемчеглер дуза болбас”.

Саяна МОНГУШ.

ИХЯ-ның медээлери

кичээнгейлиг болуп, ажы-төлүн ээн кагбайн, карактап турарын сагындырып турар.

ХЕРИМ АЖЫР
НАРКОТИК
ОКТААШ

Апрель 8-те Россияның Яла күүселдезиниң ТР-де федералдыг албанының эргелелиниң опертөлээлери ИХЯ-ның ТР-де эргелелиниң опертөлээлери-биле кады оперативтиг истелге хемчеглериниң үезинде республиканың бир эдип-чазаар колониязынга херим ажыр дүрүп каан чүүлдү октаан дугайында факт-барымдааны тодараткан. Дүрүп каан чүүлдүн иштинде наркотиктиг бүдүмелге демей чүүл бар болган.

ИХЯ-ның Тыва Республикада эксперт-криминалистика төвүнүң медээзи езугаар, хавырган бүдүмел 264,62 грамм гашиш болган.

Ук херекке хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 228.1 чүүлүнүң 4 кезээниң «г» пунктузу езугаар улуг хемчээлдиг наркотиктиг чүүлдерни хоойлуга дүүшпес езу-биле кылганы, садып-саарганы дээш херекти оттурган. Бо чүүлдүн шииткели езугаар, он чылдан чээрби чыл чедир хуусаада хосталгазын казып шиидер деп хоойлуда айткан.

Полиция ажилдакчыларының оперативтиг истелге хемчеглериниң түннелинде, бо херекке каразыттырып турар Кызыл хоорайның солагай талакы эриктиң дачаларында чурттап турар 27 харлыг хамаатыны туткан.

Байысаалга үезинде туттурган кижини наркотиктиг чүүлдерни шииттирип турар кижилерге садып-саары-биле кылганын өчээн.

Амгы үеде кем-херек үүлгедикчизин РФ-тиң кеземче-процессуалдыг хоойлузунуң 91, 92 чүүлдери езугаар туткан. Кем-херектиң истелгези уламчылап турар.

ИХЯ-ның ТР-де парлалга албаны.

200 ШИЛ
АРАГАНЫ
ХАВЫРГАН

Апрель 9-та дүнекиниң 2 шакта шагдаа ажилдакчылары Тээли – Бай-Тал автоорунуң 5 дугаар километринге «ВАЗ-217030» маркалыг автомашинаны хынаары-биле доктааткан. Автомашинаның чолаачызы Тээли суурнуң 30 харлыг чурттакчызы болган.

Доктааткан автотранспорттун хыналдазының үезинде 0,5 литр хемчээлдиг 200 шил араганы тыпкан. Сөөртүп чораан арагалар автомашинага чораан пассажирге хамааржыр дээрзи билдинген. Бо арага аймаанда оларны сөөртүп-дажыыр чөпшээрел документилер чок болгаш акцизтиг демдек айыттынмаан болган.

Ииити хемчээли 100 литр арага аймаан хавыргаш, ИХЯ-ның Тыва Республикада эксперт-криминалистика төвүнче хынаары-биле чоруткан.

Амгы үеде полицияның ажилдакчылары хыналданы чорудуп, оң түннелдери езугаар чогуур шиитпирни үндүрер.

ЫЯШ СӨӨРТҮП
ЧОРААШ,
ТУТТУРГАН

Апрель 8-те Кызыл кожуунуң девискээринге орук-патруль албанының ажилдакчылары албан-ажылының үезинде кескен ыяштар чүдүрген ийи автотранспортту доктааткан. Хыналда үезинде чүк машиналарының

чолаачыларының чүк сөөртүр шынзылга документилери чок болганы илерээн.

Чүк машиналарының чолаачылары сайгарылга үезинде кескен ыяштар Ишти-Хем суурнуң 24 харлыг чурттакчызынга хамааржыр, ол ыяштарны Арыг-Үзүүндө Кызыл хоорайже апарчыдар болгаш ооң ыяш кезер чөпшээрели бар дугайында чугаалааннар.

Чүк машиналарын чүдүрген ыяжы-биле ТР-ниң «Кызыл хоорайның арга-арыг ажил-агы-йы» күрүне казна албан чериниң төлээлеринче сайгары-биле чоруткан.

Кескен ыяш ээзинге хамаарыштыр РФ-тиң Административтиг корум-чурум үрээш-киннериниң кодекизиниң 8.25 чүүлүнүң 2 кезээ езугаар аргыш кезериниң чурумун үрээни дээш, административтиг корум-чурумга хамаарыштырып болур.

ЭМНЕРГЕ
ХОРАНАНГАН

Апрель 8-те № 6 полиция пунктузунуң (Сарыг-Сеп суур) дежурный кезээнге кожуун эмнелгезиниң дежурный эмчизинден эмнерге хорананган 3 биле 5 харлыг уругларны эмнелге черинде чыттырган дугайында телефон дамчыштыр дамчыткан.

Шагдаа ажилдакчыларының тодаратканы-биле, бичии уруглар бажыңыга тургаш, эт изии бадырар эмнер ижипкен болган. Ол ышкаш хорананган уругларның өг-бүлөзи эки байдалда чурттап турар, назы четпээннер херектериниң талазы-биле учетта турбайн турары илереттинген.

Бичии уруглар-биле холбашкан озал-ондактыг таварылгалар болдурбазы-биле, полиция ажилдакчылары ада-иелерни

Тываның Онза байдалдар яамызы

ЭВИЛЕҢ-ЭЭЛДЕК БОЛУРУ

1) Даштыгаар үнүп, ажил-үүлезин чогуруп, амыдыралга кылып чаңчыга берген хамык чүүлдерин карантин, бот-изоляция үезинде хоруп каан болганда, кижилерниң сагыш-сеткили ундаралга таваржы берип болурун Россияның Онза байдалдар яамызының психологтары билгеш, аңгы сүмелерни берген.

Өг-бүлөзунге амыр-дыштыг байдалды тургузар.

Ажы-төлү, чоок кижилери-биле эвилең-

ээлдек, найыралдыг болур.

Хүн чурумун шын тургузуп алып, аңаа спортчу гимнастиканы албан киирер.

Чуртта болгаш делегейде болуп турар болушкуннар дугайында медээлерни чүгле албан-өзү-биле дамчыдар телерадиоканалдардан билип алып.

Ажыктыг чаа чүүлдерни кылып өөренип азы билип алып дизе, дистанциялыг өөредилгени ажыглаар.

ААРЫГ КИЖИНИҢ ХАЙЫНДАН

Москваның 190 дугаар Митин эмнелгезин апрель 20-ге чедир хаапкан, чүл дээрге, эмнелгениң улуг эмчизи-биле оралакчызы коронавирустан аар аарый берген.

Эмнелге черинге бир аарыг кижиге келгеш, чажыт аарыг бар, өкпөм хынадып алырым ол деп келген. Херек кырында ол кижиге коронавирустан аараан кижиге болган. Ооң хайында эмнелге черинге хамчык аарыг тараан ужурундан, улуг эмчизи, ооң оралакчызы берге байдалда, ол ышкаш эмнелгениң шупту ажилдакчылары амгы үеде хыналда эртип чоруп турар.

65 ХАРДАН ӨРҮ НАЗЫЛЫГ АЖЫЛДАП ТУРАР ХАМААТЫЛАРГА АПРЕЛЬ 6-ДАН 19-КА ЧЕДИР ЭМЧИ ХУУДУСТАРЫН БЭЭР

Апрель 1-де Россия Федерациязының Чазааның Даргазы М. Мишустин коронавирус халдавырлыг аарыын нептеретпези-биле 65 хардан өрү назылыг ажилдап турар хамаатыларга түр када күш-ажыл кылып шыдавас деп эмчи хуудустарын долдурар дугайында № 402 Доктаалынга атты салган.

Эмчи хуудузу долдурарда, эмнелге черинче барбас. Түр када күш-ажыл кылып шыдавас деп электроннуг бижики эмнелге организациязының бүрүн эргелиг төлөзү, а түр када ажилдап турган олурган үеде төлевир пособиениң санаашкынын Социал камгаладылга фондузу төлөп бээр. Түр када күш-ажыл кылып шыдавас дугайында пособиени тыпсыры болгаш эмчи хуудузу долдурарда ажил берикчизи фондунуң салбырынче 65 хардан өрү назылыг, күш-ажыл керээзин чарып алган болгаш бот-изоляция чурумун сагып турар ажилчынарының даңзын база төлевир акшаны тыпсыры-биле чогуур ужурулуг документилерни чорудар.

Улуг назылыг хамаатыларга түр када күш-ажыл кылып шыдавас үеде төлевир акша санаашкынын дараазында дүрүм езугаар чорудар. 8 чылдан ыңай стажтыг болза, түр када ажилдап турган үезинин хуннерин 100 хуу төлөп бээр. Баазазы кылдыр шалыңың айда ортумак хемчээлин алып, ыңчалза-даа пособиениң эң улуг хемчээлинден эртпес ужурулуг (пособиениң бир хүнде ортумак хемчээли 2301,37 рубльден эртпес ужурулуг). Түр када күш-ажыл кылып шыдавас дугайында электроннуг бижики долдурган хүнүнден эгелеп, календарының 7 хүнүнүн дургузунда, айыттыгган үе иштинде төлевир пособиелерни Россияның Социал камгаладылга фондузу хары угда төлөп бээр.

Түр када күш-ажыл кылып шыдавас үеде төлевир акшаның түнүнүн дугайында медээни камгалаттырган кижиниң Хуу кабинетинде lk.fss.ru таварыштыр билип ала болур. Хуу кабинетче кирерде, күрүне ачы-дуза хандырылганың (Госуслуги) порталының логин болгаш пароль аныгылаар.

ХАРЫСАЛГА, ТОРГААЛ ДУГАЙЫНДА УТПАҢАР

Час дүжөргө, хову-шөлдерде, арга-арыг чанында, парк чоогунда чер участоктарында куураып оңа берген сизини, ногаа, тараа шөлдериниң артып калган кургаг оңт-сизиниң кичээнге чок өрттедиринден, бойдуска улуг хора чедип турар. Кургаг сизин өрттенгеш, улаштыр бажың-балгат, херим, сарайже, арга-арыгже дамчыг бергеш, улуг материалдыг когаралга чедирер болгаш кижиниң амы-тынынга айыылдыг болуп болур дээрзин утпаңар.

Хоорай, суурларның, сад, огород, дача ниитилелдериниң каттыжышкынының деви-кээринге бок, кургаг бүрү, оңт-сизин өрттеткен улустарны торгаап турар. Чүге дээрге бокту тускай аңгылап каан черлерге өрттедир ужурулуг.

Өртке удур онза чурум чарлаан үеде, айыыл чок чоруктуң бо негелделерин сагывай, хажыдар болза, РФ-тиң административтиг дүрүмнер хажыдар чоруктар дугайында 20.4 чүүлү-биле ийи дакпыр торгаадып, административтиг харысалгага онаажыр:

- хамаатыларны 2 муңдан 4 муң рубль чедир торгаар;

- албан-дужаалдыг кижилерни 15 муңдан 30 муң рубль чедир торгаар;

- юридиктиг черлерни 400 муңдан 500 муң рубль чедир торгаар.

Айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагып көрүңер. Дарый дуза херек апарганда, «101», «102» телефоннарже долгаар.

ВЕНГР ЕВА КАНАЛАШ – ТЫВА ЧОННУҢ ЧООК ӨҢНҮҮ

Бо ужуражылга Москвада көшкүн чоннарның музейинге 2020 чылдың март айда эрткен. Тывада хамнаашкыныг болгаш Венгрияда ыры культуразының шинчилекчизи Ева Каналаштың Тыва Республикага 1996 чылда эгелээн шинчилели хову ажилдарының түңнели – авторнуң 2011 чылда тургускан «Тыва хам – Адыгжы» деп аттыг этнографтыг дириг-чуруу болур.

Кинода Адыгжы хамның ыдык черлериниң ээлеринге чалбарып, мөргүл-тейлээшкын кылып, саң салып турганын көргүскен. Ылаңгыя Бии-Хем кожуунуң Уюкта хей алдыннарлыг хаан, кадынны орнукушукан «Аржаан-2» базырынга, аңгы-аңгы өг-бүлелерге кызыл-дустан кижиниң 7 болгаш 49 хонуу база бир чылдаанын эрттирип, бажыңнарга арыгласкын кылып, 41 дашка хуваанак салып, кижилерни эмнеп турарын көргүскен. Москвада көшкүн чоннар музейинге үш шак иштинде Адыгжы Ши-оглунуң хамнаашкынын көргүскен ол кино соонда, чүгле тывалар эвес, а тыва хамнаашкыны сонуургаан чыылганнарның айтырылганын Ева Каналаш тода харыыны берген.

Адыгжы дээрге Владимир Оюннуң хам ады. Ол каш чыл бурунгаар чок апарган, ат-сураа билдингир тыва хам Ай-Чүрек Шижикиовна Оюннуң кады төрөөн акызы. Адыгжы хамнаашкын үезинде ону ви-

деокамерага тырттырарын Ева Каналашка чөпшээрээн. Ооң соонда Еваның чурту Венгрияга баргаш, хам езулалдарын кылып, хамнаашкыны сонуургаар улус-биле ажык чугаалажыр аргалыг болган.

Ева Каналаш чүгле Адыгжы хамны кинога тырттырган эвес, а Молдова (Румыния), Карпаттар, Тыва, Хакасия, Алтай регионнарга фольклорну шинчилээн. Ол ышкаш Ева – вокал шинчилекчизи болгаш ыраажы, театрда шиилерни үнүг болдурарына мергежээн. Ева бодунуң дугайында мынчаар чугаалап турар: «1991 чылда венгр улустуң ырларының күүседикчизи дээш «Этнографияның аныак мастери» премия-биле шаңнаттым. Төрөөн чонумнуң ырларын аныаамдан-на чыып, шыгап эгелээн мен. Чуртталгам болу берген венгр улустуң ырларын чыырындан аңгыда, ылаңгыя Румынияда чурттап чоруур венгрлерниң чанго баштаан бурун ырларының күүседикчизи мен. Олар Чөөн чүктүң аялга-

ларынга аянашкык боорга, мен ыңчаар-ла Чөөн Сибирьниң, Азия төвүнүн чурттарында барыксаарым кедергей апарган. Ол-ла күзелим-биле Чөөн Сибирьде чурттап чоруур алтайлар, тывалар болгаш хакастарга венгр дылда ырларымын сонуургаатпышаан, ырларга хамааржыр материалдарны чыып алдым» – деп, ол таныштырды.

Ева венгр чоннуң бурганныг шажынын сонуургай бергеш, черле ырлар кижиге болгаш, чалбарыг база илбилег сөстөр шишпилгезин ырлай аарак күүседип эгелээн. Ол күүселдени чүге сонуургай бергенин, немец журналист Й. Шульц айтырарга, ол мынчаар харылаан: «Ийе,

Билдингир транильван этнограф «Hegyet Hágék, Lötöt Lépék» номунда мөргүл-тейлээшкын, чалбарыгларның улуг коллекциязы бар. Ол мөргүлдер катolik хүрээлерге хоругдаттырган турган. Венгр интеллигенция чүгле чеден-сезен чылдарда бурунгунуң ол чаңчылдарынче кичээнге салып эгелээн. Херээжен кижиге эртенги болгаш кежээки мөргүлдерни хүнче көрүндүр дискетей олуруп алгаш, тейлээр турган. Эм-дом шынарлыг мөргүлдерни боттарының бажыңнарынга азы хүрээге тейлээр. Хүрээ-хиит хоруга-даа, венгр херээженнер бо хүнде-даа аарыгларны ыңчаар эмнеп ап турарлар. Бурун шагның мөргүлдерин Ыдык Иштванның үезинден бээр салгалдан салгалче, бир кижиден өске кижиге ырлар, илбилег сөстөр шишпилгезин өттүр дамчып келбишаан...» Бо чугаалап турар мөргүлдерин Ева кайгамчык чараш, аяныг үнү-биле боду ырлап турар.

Москвада көшкүн чоннарның музейинге 2020 чылдың март айда «Тыва хам – Адыгжы» деп аттыг этнографтыг дириг-чурук соонда, Ева Каналаш бодунуң чогаадыкчы ажылы-биле таныштырбышаан, венгр улустуң ырларын, ол ышкаш «Кадарарда хоюм чараш» деп тыва ыры кайгамчыктыг күүсеткеш, көрүкчүлерниң диңмиттиг адыш-часкаашкынын чалаап алган.

Зоя ДОНГАК, Тываның база Россияның чогаалчылар болгаш журналистер Эвилелдериниң кежигүнү, Москвада аспирант.

МУРГУЛУГ

Маадыр-оол
ХОВАЛЫГ,
улустун
чогаалчызы.

Бо болушкуннун кажан болганы тодарадыры ам берге. Оон бээр чүс ажыг чыл болганы чугаажок.

Бир чылын Хемчикке улуг хамчык — халдавырлыг аарыг тараан турган. Та, сарыг-дымаа (чума), та, быжар-дымаа (оспа) чүве. Тывалар чеже-даа тарамык аалдар бооп чурттап турза, ынчан чамдык өглерниң ыжы бурулабайн, ээн артып турган. Ада кижиге өртемчейде эң-не эргим эртинге — ажы-төлү болгай. Ынчанга бир ашак ийи угбашкы уругларын Тайга Артынче, Барыын Саяннар ындынче, дүмбей эзимнерлиг черге эдерткеш, чорупкан. Ол оранда аң-мең кижиге танывас чер болган: элик-хүлбүзү деспейн, өөр ояттап чоруур, кушкул, кара-кужу чүгле кижиден чайлай ужар.

Демги ашак танывасы хемни куду баткаш, дилеп чораан черин тып алган — чалым хаяда кижиге дуртундан бедик черде делгем аастыг куй турган. Үш адашкы куйнун аксын шеттер-биле чүгле кижиге кирер черлиг кылдыр дуглап алганнар. Маңаа ажыг кышты-даа чайлыг ажып болур: кылаң кара суглуг хемни чанында, кургаг, өртке алыскан сырлар бүдүн арга дег. Ашактын 15-16

харлыг уруглары кара чажын-дан чодуу-торлаа дузактап, өрге-күжүгөн союп, кежин херип билер турганнар. Аът кудуруун-дан дузак эжип аар хыл база хөй. Ашак уругларынга черниң черинге бергеге торулбайн, канчаар амыдыраар аргазын айтып бергеш, аал-чуртунче кылаштап ажа берген.

Кыш ашкан. Хемчикке улуг хамчык алыр улусун дуу оранче ап алгаш, ора-сомазы чок чиде берген. Беш айда, хар эрий бээр-ге, ашак Тайга Артында уругларынче сагыжы саргыг берген ча-даг ажып келген. Тайга Артының Хемнер-Сугнуң адыры болгудег, ат-сывы билдинмес хемни куду бадып, уругларын арттырып каан куй чоогунга чоокшулап кээрге, каткы-шимээнниг уругларының ыды, ыры-кожамык дыңналып келген: «Кежи-ле чок Хемнер-Сугну, кержек-биле каскан болза. Оруу-ла чок бо-ла хемни озук-биле каскан болза!»

Ашак арганы эрте бээр-ге, уругларының чаактары кызыдыр долбанналы берген, чаш талдар будуундан мургу долгап алган, ону этсип, чазын катап дирилген бойдус-биле деңге өөрүшкүзүн ынчаар илередип турганнар-дыр!

Карачал, көшкүн ашак чер кырында өрттө чок эртинезин — уругларын чер-делегейни шыва алган халдавырлыг хамчыктын аспаандан ынчаар камгалап алган. А чон ол ат-сывы чок ол хемни оон бээр-ле Мургулуг деп адай берген дээр чүве.

Адазының ачызында кижиге чет-пес ырак оранга амыр-менди кыштаан уругларның буянныг кую — Кыстар-Кую апарган.

Автордан: Соңгу Тайга Артында Мургулугга диңнеп-киштеп чаңгыс эвес катап чораан мен. Ол амгы Саян-Шушенск заповеднигинин ындында Хемчиктен аъттаныр болза, 4-5 хонуктан ара чок ырак черде. Аңаа одаг кыдыынга бо төөгүнү кижиге албан катап-катап дыңнаар чораан. Эң баштай ону дыңнааш: «Тайга-таңдыларга кажааланган, арыг агаар, суглуг Тыва чуртувуска халдавырлыг хамчык аарыгларын чүгле өске черлерден келген чон тарадып турганнар болбайн аан. Тывалар шаг-шаандан тура, коргун-чуг халдавырлыг аарыглардан ажы-төлүн камгалаар арганы билер турганнар-дыр, ол дээр-ге түр үеде өске кижилер-биле харылзашпайн, ужурашпайн, шыдамы-биле чаасканзыргай байдалды шыдажып эртери турган-дыр» деп ынчан бодаан мен. Мээң катым болур хоочун аңчы Ондар Коңгар-оол ол оранда одаавыска: «Кыстар-Кую Мургулугну куду чораан, бир катап аңаа чедип, көргөн мен» — дээр чораан.

Бо төөгүгө үндезилээш, чогаалчы Феликс (Ондар) Сеглеңмей «Аңчы угбашкылар» деп кайгамчыктыг солун чечен чугааны чогааткан болгай. Совет үеде халдавырлыг аарыг-биле холбашкан төөгүнү бижири, ынчангы езу-дүрүмгө дүүшпес турган, ынчанга сураглыг Сеглеңмей чогаалчывыс ында болушкуннарның ужурашканын өскерттипкени ол.

ЧОН КАРАА КӨСКҮ

Часкы хүннүн шонуглары ооргаларывысты чоорту шонуп эгелей берди. Кызылдың хоочуннары кышкы «ижээниvistен» үнүп, агаарлап, бичии чаштарывыс-биле чон чыгыр черлерге үнүп, кышты өттүр ужурашпаан эш-өөрлеривис-биле амыр-менди солчуп хөөрежир дээш, бир-ле чон чыгыр черлерге үнүп эгеледивис. Кол-ла дыштанып, хөөрежип олурар черивис сандайларлыг Арбат шөлү-ле болгай.

Кышкы соокта ийи чаңгыс көстүр дээрден башка, ажыл чоктар бажыңнарынга, азы дүн эрттирер үгектеринге олурар кыштаан бомжтар, арагачылар, чалгаапайлар, часкы хүннүн чылы-биле төп Арбат шөлүндө өөр-өөр көстүгүлөп келдилер. Бистиң эскергенивис, оларны хай дээр шагдаа ажилдакчылары чогуңдан, хүн бүрүдө көвүдөп келдилер. Бистиң, улуг улустарның, садыганып алгаш, бичии када дыштанып олурар-тар сандайларывысты «мындаа-гылар» ээлеп, дүште-даа чок олургулаар-дыр. Оларны көөргө шупту күш-ажыл үези — 25-30-40 хар назылыг аныяктар. Арын-нарынче кижиге көргөш, кускузу кээр. Аза-четкер сагындыраар. Ал-боттарының кедип алган хеп-сынының чаржынчыын. Чүү деп мындыг төрөл аймак, ада-иелерниң өстүрүп каан чогуур кижизидилге албаан төлдери ийик. Кандыг-даа кижиге төрээш, өстүрүп каан төрөл аймааның ханы, дамчаан салгалы болур. Бо-ла ажал кылбайн кылашта-жып чоруур улустун ада-иези база боттары ышкаш ажилдан оспаксыраар, онаанга ажы-лын орта ак сеткилдиг кылбас чоннун ажы-төлдери-дир. Ындыг кижилер ТАР тургустунганда хуу ажил-агыйлыг, чон аразынга кончуг ховар чурттап, түрөңги амыдыралдыг чораан-нар. Бо ажы-төлдөр база ол-ла чалгааларның салгал дамчаан

ханнары хевирлиг-дир. Шак ын-дыг кижилерни компартия шуут бажын эъттендирип, амдажы-дып каанын, бөгүнгү амыдырал көргүзүп, чон мурнунга бадыт-кап турары ол.

Мен Кызылдың улуг тудуг-ларынга мастерлеп, бригадир-леп ажилдап турумда, бир-ле кожуундан ажил чоктарны тудуг организацияларынче харылаар черлер чорудуп-тарлар. Чок болза, лагерьден хостуг ажилдаар кылдыр чо-рудупканнар боор. Олар дээр-ге ак сеткилдиг, кара дерин төп тургаш, ажилдап турган эш-өөрүнүн аразынга шын сеткили-биле ажилдавас, хос өдүп, ажилдаан аттыг боор-лар, а алыр акша шалыңын деңге алырлар. Оларның-биле арнынга шынын сөглөп, ажи-лындан үндүртүп, алгыжып, чокшуп-даа турдум.

Түннел сөс. Шак бо ажил кылбас кижилерни чаңгыс черге чыып алгаш, шыңгы хайгаарал кадатка ап, кандыг-бир кылыпкы дег ажилдар-дан кылдыртып, чүгле Кы-зыл хоорай эвес, кожууннар төптөринге база дарый хемчег алырын хүндүлүг Даргавыс Шолбан Валерьевич Кара-оолдан күш-ажылдың бүгү-ле хоочуннары улуу-биле дилеп тур бис.

Хоочуннарның дилээ-биле, Светлана КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

АНАЙ, ХУРАГАН ЧАЗААШКЫНЫ

Чазын, бо үеде анай, хураган чазар ажил кидин-түлүк болур. Ийи, үш айлыг анай, хураганы бо айның дургузунда чазавас болза, хоржок, чылыг бээр-ге, курттуй берип болур. Ынчанга малчыннар ам чазалга ажылын кылып, чай чок турарлар.

Көдээде малчын чоннун ажы-лы кезээде чымыштыг, анаа олурар чайы-даа чок. Карантин үезинде хоорайның чам-дык чурттакчылары малчын төрөлдөрүндө дузалажып турар. Бо дугайында адаанда чижек-тен номчуп болур. Сай-Суу Ооржактын аалынга баргаш, анай, хураганы чазап турарын интернет четкизинден сонуг-гап, көрүп болур. Ол боду мал эмчи мергежилдиг. Аалынга баргаш, анай, хураганы боду чазап кааптар, өг-бүлөзи-биле кады мал-маганын кадаржып кээр чаңчылдыг. Көдээге турганын, фейсбукта хууда арнында мынчаар бижээн:

Урана Иванова: «Че, анчыын... Шаанда Красный кырган ачам ол дажактарны быжырып чиир чораан».

Сай-Суу Ооржак: «Чүге анчыгынар сен, биске база берип турган...».

Урана Иванова: «Чип турган болгай бис, харын».

Антонина Хуужугур: «Мен база чиген мен, малчын улустун кызы болгаш, чаагай чүве».

Бистиң корр.

АЪТ, ШАРЫГА ЧҮДҮРТҮНҮП АЛГАШ, КӨЖЕР

Мөңгүн-Тайганың ыраккы Тоолайлыг суурда ажил-агыйга кызымак, алдарлыг малчыннар бар. Оларның бирээзи Арина Лопсан, кара чажындан тура, дешкилешкен анай, хураган аразынга өскөн. Амга чедир чымыштыг ижинден салдынмаан, чеди чүзүн малын кадарып чоруур, күш-ажылга бердинген.

Кадыр-берт оруктар ажил-дыр аът, шарыга чүдүртүнүп алгаш, көжүп чоруп каар. Мал-чыннарның ажылы шынап-ла, чымыштыг, чай чок. Бедик даглар бүзээлээн дагларда аргар-чуңма дужааш ояттаар, мал-маганга таарымчалыг одар-белчиирлиг, ыржым, ырак булунда мындыг эрес-ке-жээ малчыннарның аравыста чорууру чоргааранчыг.

Арина Кара-ооловна чыл санында мал бажын онча-менди өстүрүп ап, мурнакчылар одуруунче кирген. Ада-иезинин деткимче-биле мындыг алдарлыг малчын атка четкенин база онзалап чугаалап олурду. Малчын кижиге кандыг бергелер турбас дээрли, мал-маганын туда ка-дарар, хаттыг-чаыстыг хүннер, кадыр даглар ажилдыр көжүп-дүжүп чорааш, малын отка-рып кадарар дээш, кылыр иш хүнзедир-даа үзүлбөс деп, база немей демдегледі. Мал

соондан туттунар болза, бай-шыырак чурттаар дээр чөптүг.

Бистиң корр.

Улусчу педагогика тус черниң географтыг туружунга, агаар-бойдузунуң онзагайларына база амыдыралдың социал-төөгүлүг байдалдарына даянып тывылган болгаш амгы эртемде өг-бүлениң, төрөл бөлүк улустуң болгаш чоннуң ажы-төлге хамаарышкан дуржулгазы кылдыр тодараттырган. Чон бүрүзү кандыг-бир чүүлге хамаарыш-тыр тускай чаңчылдарлыг, уjurларлыг, чурумнарлыг, дүрүмнерлиг болганда, ында бичии назынга хамаарышкан айтырыглар улусчу педагогикада ук-төөгүдөн көскү черни ээлеп келген болгаш амгы үеде ол туружун чидирбээн. Оларның аразында кадык-камгалал айтырыгларының чамдызын тодаргайлаарга мындыг:

бирээде, иштиг кижичи чорук-кур болбас, ылаңгыя ниити дума-ханаа үезинде хагдынчак байдалче шилчиир. Бир эвес чугаа харылзаазы чугула апарза, аас биле думчукту тыва тонунуң уштуу-биле дуй тудуп азы аас-думчук думаалайын кедип алыр (ону куда думаалайы-биле будавас). Кыс улустуң думаалайын дөрт-булунчук, эр улустуң үш-булунчук хевирлиг кылдыр даараар. Думаалайың адаккы ужу сегел ажып турар. Иштиг кижиниң думаалайын шеверлеп даарааш, ук байдалды айтып турар хээни илчирбелей ылдыртып каар. Төрөл улус бо чугула дүрүмнерни база сагып, иштиг кижиниң кадыг ажыл кылырын шегледир, аңаа чүгел эки чүүлдер дамчыдар, сеткилин сергедир, ол ышкаш аажы-чаңы база кадыының байдалы хирелиг улусту шала кедээрледир дээш оон-даа аңгы хүлээлгелиг. Иштиг кижиге сүзүктүг хамаарылга кадыкшылы болгаш мөзүзү эки төлдүң чаларап кээр кол барымдаазы кылдыр санаттынар. Чаа төрүттүнген төлдү «бир харлыг» деп санаарының ужуру ол. Тыва-

ларда бо чаңчыл ээлеп чиптээн, ону дээр-деңгер чүдүлгезинде база буддизмде барымдаалап турар. Чамдык депшилгелиг Азия чурттарында, чижээ Мурнуу Кореяда, чаа төрүттүнген кижини бир харлыг кылдыр бүрүткөп турары ук чончу билигин эртем аргазы-биле бадыткаанының херечизи болур-дур;

ийиде, кижилер аразында амыр-менди солчулгазы бот-бодундан адырык байдалга эртер. А сөлежири (холдарының билектерин деги аарак мендилежири) чылда көрүшпээн улуска хамааржыр. Адыштар, салаалар деги, хол чыттап менди солушпас. Чоок төрөл кижичи бичии кижиниң тейин артыкы азы кыдыкы таладан чыттап болур. Ынчалза-даа ооң авазы азы ачазы «дааыңга бажың чыттадып алылы, кызым» дивээн шаанда баш чыттава. Ол дээрде деңгели бедик болгаш төлөптүг кижиниң кежиин найтааны болур. Төрөл кижичи бүрүзү бичии уругларны чыттаары албан эвес. Ону бичии кижичи боду аалчыны ээ көрө берзе, кылып болур. Менди солчулгазының адырык болуру

УЛУСЧУ ПЕДАГОГИКАДА КАДЫК-КАМГАЛАЛ ДУРЖУЛGAZY

база бичии кижини чыт тыртып хүндүлээри — ханы уткалыг педагогиктиг чаңчыл;

үште, тыва кижичи хевин албан узун унуг, узун чеңниг кылдыр даараар. Хеп дээрде мага-бот камгалаар эдилелге хамааржыр. Мага-боттуң чартык чамдыын, ылаңгыя элээди кыс уругнуң, улус аразына «кызаңнадыры» (ча-нагаштаары), чүгел эпчок чүүлге эвес, кадыкшылга айыылды тургузуп болур. Эр-даа, кыс-даа кижичи дискектерин, хин, баар, чүрек дужун улуска кайы хамаанчок көскүлөңнөтпес, чүге дизе улусчу чаңчыл езугаар олар эки-бак дыңнадыгы дүрген болгаш чоок хүлээп алыр хоорзаларга хамааржыр. Эр кижичи иженгенде, тонун берзенип, ооң эдектерин астып алыр. Көшкүн амыдыралдың байдалында чаш кижиниң мага-бодун чоорту дадыктырар аргалар шуут тускай;

дөртте, тыва чоннуң «арты-жаныр» деп чүдүлгелиг чаңчылы угунда караң эмнээшкиден дөстөлгөн, чүге дизе артыш, ооң кады, үзү кадыкшылга аак халдадыр чүүлдерге удур (амгы үеде оларның аттарын вирустар, бактериялар дээр) камгалал бо-

лур база кижиге оожургал бээр эм шынарлыг. Тывалар колдуунда артыштың чыды-биле эмненип, ооң күжү-биле чүгел кижини эвес, а өөнүң иштин, аал коданын, малды, кажаалар иштин арыглап-аштап чораан. Кижини база өг иштин хой артыш (сывы чоон, бүрүлери сырый), кажаа-хорааны өшкү артыш (сывы арай чинге, бүрүлери чинге, тарамык), аал коданын аът артыш-биле (сывы бедик, бүрүлери чаптыгыр) ыштап, эмнеп-домнаар. Тывалар колдуу сыптыг артыш ажыглаар. Артышты кажан-кажа, кайы хирени чалап алырын, кандыг кижиге, чүү чүгелге канчаар, чежени ажыглаарын одучу кижичи сүмөлээр. Ол талазы-биле тускай сагыр ужулар бар дээрзин утпаалы;

беште, уругларны думаага алыспас дизе, оларның чеминге эм үнүштерни немеп бээр. Чижээ, соктаан шеңне дазылын шайга, соктаан кулчаны мүнге холуур. Шеңнелиг шай ижип өскөн кижичи белен-селен думаалавас деп чугаа бар болгай. Чүгел оларның өй-чижээн сагыры чугула. Киш-кулаа, инек-караа, мыжырган, казылган дээр ышкаш эм шынарлыг каттарны чыгаш, ол-ла хүн

чуурткууштааш, хелегеге чада кадыргаш, соктап алыр. Кадырган каттың шынары хайындырган каттан бедик болур. Оларны кыжын соок күштөлир бетинде бичии уругларга ханды кылып бээр.

Үстүндө айыткан чамдык чүүлдерде амгы медицина-биле чүүлдешкек, харылзашкак, эптешкек болгаш хөөнөшкөк барымдаалар бары илези-биле көстүп турар. Эм ояттарга хамаарышкан дуржулганы ажыглаарда, эмчилерден сүмени алза чогуур.

Чаш кижини хырын иштинден эгелеп каң-кадык кылдыр өссүн дээш, сагыш анныр, ону азыраар, өстүрер, хайгаараар, дадыктырар, өөредир, оон ыңайлаарга ооң бодун кадыкшылга харысаалгалыг кижичи кылдыр хевирлээр ажыл-чорудулгага бүгү кижилер — ада-ие, хан төрөл, кожа-хелбээ, үнген-кирген болгаш анаа эрткен-дүшкен, чорумал-даа улус кижичи чораан. Улусчу педагогиканың негелдези ыңдыг. Ук негелдени күүседир кижичи бүрүзүнүң арын-нүүрүнүң херээ болбайн аан. Каң дег кадыкшылдыг болуулу!

Галина СУНДУЙ,
педагогика эртемнериниң
кандидаты, этнопедагог.

Кижичи болгаш хоойлу

Алла
Донгур-оол

«Хоругдал черлеринде турар улустуң амы-тынын болгаш кадыкшылын камгалаары дээр кижиниң эрге-ажыын камгалаарының бир хевир-дир»

Апрель 10-да Ангарск хоорайның 15 дугаарлыг эдип-чазаар колониясында хоругдаттырган улус езугу үймээн үндүрген деп медээ 12 шак 45 минута турда билдинип келген. Интернет бодунуң ажыл-херээн чогулган. Аңгы торгоал изоляторунга суктурган кижини К. деп аттыг ажылдакчы эттеп каан деп факт-биле истелге эгелей берген дээрзин Иркутск областың болчучулары тайылбырлаан. Шииттирген кижичи аңаа дузалажырын дилеп турарын, көгөрттүр эттеткен мага-бодун, холунуң дамырларын үзе кескен черлерин ол видеода көргүзүп турар. Бадыкаттынмаан медээ-биле алырга, кестинген кижилер аразында 50 тыва оол бар.

Аңгы изоляторда турар кижичи видеоу канчап тырттырып алганы? Интернетке ол видео көзүлгөн соонда, ол-ла ажылдакчы демги-ле кижини база катап эттеп турганы билдинген. Ооң соонда ыңдыг чүүлге таварышкан эжин деткип, ажылдакчыларның каржы-хажагай чоруунга удурланып турарының демдээ кылдыр 17 кижичи холдарының дамырларын кезипкен.

Иркутск областа хоругдал черлерин харылап турар чаа томуйлаттырган дарганың бодамча чок

50 ТЫВА ХЕРЕКТЭЭН БАЗА КЕСТИНГЕН

кылдыныгыларының түңнели хай-халапка чедирген болуп чадавас дээрзин болчучу Мария Полехина биске телефон дамчыштыр чугаалаан.

Иркутск хоорайның колонияларының өске черлерден ылгалдыг тускай талазын чаа дарга билбээн болгаш, үймээн үндүрген кижилерниң шуптузун кездир деп айтышкын берген. «Кездир» деп сөс «Күчүлээр» деп дорт уткалыг болур дээрзин ол колонияларда шупту улус билер. Ылаң кезер черге ажылдап турган хоругдаттырганнар 36 өрт үндүрген. Ол үеде үш муң шериглиг спецназ колонияже кирген, каржы-дошкун демисел эгелээн. Ызулуг демисел чоруп турарын видеога тырттырып турган, шупту улус дорт эфирден көрүп турган. 19 шак 44 минута турда хоругдаттырган кижилер тутчуп, демисежип тура, оларга дузалажырын база катап дилеп турган. Ол-ла үеде колонияның удуртулгазы 20 шак 45 минута турда шупту чүве анаа апарган, байдалды хайгаарап көрүп турарын дыңнадып, «Багай характеристикалыг шииттиргеннер албан чериниң ажыл чурумун үрээрин оралдажып турган» деп дамчыткан.

Өрт соонда хамык чүүлдерни аайлап турда, бир кижиниң өлүг мөчүзүн тып алган. Истелге чорудары-биле 300 кижиниң чамдызын Иркутск хоорайның СИЗО-зунче, арктан улусту 6 дугаар колонияже тарадыр чоруткан. Кижиниң эрге-

ажыктарын камгалаар болчучулар истелге бүгү чүвени таптыг сайгарып көөр дээрзинге идереп турар. Ынчалза-даа практикадан алыр болза, мындыг таварылгада истелге, хөй кезинде, чүгел администрацияның саналын барымдаалаар.

Бир талазында, бир эвес аңгы изоляторга турган кижиге канчап телефон турганыл, бо байдалды канчаар көөрү? Ол колонияда коррупция нептеренгей апарган, хоругдаттырган кижилер хоруглуг чүүлдерни эдилеп болурунга ажылдакчылар боттары дузалажып турар деп чүүлдүң дорт бадыткалы ол эвес бе?

Болчучу Мария Полехина Иркутск хоорайда «Юридическая гражданско-правовая помощь» деп организацияда ажылдап турар. Хоругдалда турар кижилерниң, кадыкшыл болгаш амы-тын камгаладылганын страхование-биле кылып берип турар. Чижээ, 2019 чылдың эгезинде Тывадан келгеш, Иркутскиниң 1 дугаар колониясына херээн эрттирип турган бир кижини колонияның удуртулгазы чартык чыл дургузунда дорамчылап келген. Ону бирде карантинге, бирде аңгы торгоал изоляторга суп, ыңдыг байдалга турарының хоойлу езугаар хуусааларын үрөп турган. Ол шииттирген кижиниң өг-бүлөзи ооң амы-тын камгаладылганының керээзин чарып алган соонда, администрацияның болгаш өске-даа херектеннериниң талазындан

дорамчылаашкыннар ол-ла дораан соксай берген. Амгы үеде ол хоойлу езугаар кеземче-ялазын анаа эрттирип турар. «Хоругдал черлеринде турар улустуң амы-тынын болгаш кадыкшылын камгалаары дээр кижиниң эрге-ажыын камгалаарының бир хевир-дир. Бо чүүлдү дыка хөй улус билбейн чоруур» — деп, Мария Полехина тайылбырлаан.

Кижиниң эрге-ажыктары камгалаар «Сибирь против пыток» деп аттыг база бир организация болза, колонияның администрациясының болгаш аңгы ажылдакчыларының каржы-хажагай чоруктары хоругдаттырган кижилерниң үймээн үндүрер чылдагааны болур деп чугаалап турар.

Бисте байдал амыр-менди ирги бе? Мен бүзүрөвсө мен, чүге дизе СИЗО-1 ажылдакчылары хоругдаттырган улусту дорамчылап турар дээрзин дыка хөй чүүлдер херечилеп турар. 2018 чылда бир суд чорудуунга хөй-ниитиниң болчучузу болуп кижичи турдум. Ол ыңчан судья Кызыл-оол база СИЗО-нуң администрациясының талазын хүлээп алган. Ажыы-биле чугаалаарга, безин чадаарда, орудан туруп шыдавайн турган бир аарыг хоругдаттырган кижиге дөрт ажылдакчы күжүн дөгөп эттеп турган. Судья Кызыл-оол чаңгыс борбак аарыг хоругдаттырган кижичи күш-шыдалдыг болгаш чепселген дөрт ажылдакчының амы-тынынга айыыл тургускан деп

шиитпирлээш, ооң кол ялазының хуусаазына ийи чыл немеп каан.

Коронавирус эпидемиязы бистинде анаа бе? Чижээ, Бурятияда эдип-чазаар албан черлериниң 5 ажылдакчызында коронавирус бар деп каразып турар-дыр. Бир херээжен ажылдакчының ашаа командировкалап чорааш, вирус чыпшырып алган болган.

Тывада эдип-чазаар албан черлери амгы үеде штаттыг чурум-биле ажылдап турар. Ынчалза-даа казарма чурумунче шилчиир үези чедип келген эвес бе? Казарма чурумунуң үезинде албан чериниң ажылдакчылары 14 хонук ажылдааш, дараазында смена-биле халажыр. Харын-даа албан черинден 30 хонук дургузунда үнмейн ажылдаар онза чурумче шилчиир үе келген эвес бе? Колония, СИЗО дээр хаагыг албан черлери эң-не камгалаттынмаан черлер ышкажыл. Мария Сергеевна Полехина-биле 8(3952) 738-754, 8(3952) 415-315, +7-952-630-75-98 долгашкаш, кара-бажында чыдар кижиниң амы-тынының страхованиезин кылдыртып болур.

«Шын» солунунун
очулдурукчузу белеткээн.

«Ава» солуну карантин үезинде кудумчуже хостуг үнүп шыдавайн турар. Солунга «Чаава кижиниң – өг-бүлөгө ролью» деп авторларның бижээн материалдарын «Шын» солуннуң арын-нарындан номчуур силер. Ол ышкаш «Ава» солуннуң архивинден өске-даа материалдарны редакторнуң дилээ-биле парлаар-дыр бис.

МЭЭҢ ЧААВАМ – ЭМЧИ

Мээң чаавам чонунга чоорган, хөйүңгө хөйлең, буянның сеткилдиг, херээженнер эмчизи – Мария Ховалыговна Базанова деп киж. Амгы үеде ол сезен үш харлыг. Торгалыг суурга үзүк чок, үжен дөрт чыл иштинде участок эмнелгезинге ажилдаан.

Алыс боду Улуг-Хем кожууннуң Эйлиг-Хем чурттуг. Ооң ада-иези – Ховалыг Айыр-Санаевич Да-

лаа, Күске Кыргысовна. Эргелиг чаавам арат, тараачын өг-бүлөгө төрүттүнген, оларның дун уруу болур. 1955 чылда Шагаан-Арыг ортумак школазын, 1958 чылда Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, ол-ла чылын Өвүр кожууннуң Чаа-Суур медпункт эмнелгезинге эргелекчилээн. 1960 чылда хрээженнер эмчизи апарган. Ол-ла чылын бичии уругларга сүт күхнэзын ажиткан. Ооң арга-мергежили бедик, ие-чаштарга кичээнгейи улуг, ажылынга бердинген, харысалгалыг. Билиг бедидер курстарга үргүлчү билиин бедидип, аныак эмчилерге арга-дуржулганын дамчыдып, чүгле мергежилдин тергиини эвес, а хөй-ниитичи. Ие-чаштарның кадыкшылы дээш, лекция, беседаны номчуур, профилактиканы өй-шаанда чорудар, чазык-чаагай шырайлыг эмчи-ле болгай. Ооң хөрээнде: «Коммунист күш-ажылдың шалыпчызы», «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар база «Иениң алдар орден» чайынналып чоруур. Тыва АССР-ниң Президиумунуң Хүндүлел Бижии дээш шаңналдар-ла хөй.

Ол амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада, ажы-төлүнүң аразында чиик-чаагай саадап, оларга карак-кулак болуп

чурттап чоруур буянның ава.

Өөнүң ээзи – Дадар-оол Байырович Базаан, Россия Федерациязының «Улус өөредилгезиниң тергиини» хөрек демдээниң эдилекчизи, хоочун башкы. Өг-бүлезин, ажы-төлүн бут кырынга көдүргөн хүндүлүг ада.

Олар пенсияже үнгөш, анаа олурбаан. Өвүрнүң «Ак-Чыраа» совхозтуң бир кодан малын хүлээп алгаш, он үш чыл дургузунда мал бажын чидириг чокка өстүргөш: «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» атка төлөптин бадыткаан. Бодунуң амыдыралында чаңгыс-ла сорулгалыг, чүткүлдүг киж чедишкinnerни чедип алыр.

Бо өг-бүлө – үлөгерлиг ада-ие болур. Ажы-төлү ада-иезиниң изин чандыр баспаан, кыдыын алзы дээди эртемниг, ажил-агылыг. Ада-ие ажы-төлүн бүрүн тыва аажы-чаңга кижизиткен, улугну улуг, бичиини бичии деп хүндүлөп билер. Ие киж кезээде чымыштыг, бир-ле чүүлдү кылган олурар. Чайын боорга – огород, сад ажылы. Кышка белеткел, чүнү кылбас дээр. Күш-ажыл – кижини чөмгөрер. Оларның өг-оранынга чеде бээр, каткы-хөг, чугаа-соот. Стол кырында аш-чем элбек, үнген-кирген чонунга изиг шайлыг, чугаа-сооттуг. Ындыг онза чаавалыг мен.

2020 чылдың Марттың 7-де Тыва үндөзүн культура төвүңгө «Чаавамга тураскааттым» деп онзагай байырымныг хүн болган. Мен ол байырлалдың шагын соора билип алган, төнө бергенде, ам канчаар, «Ава» солунуң редакторунга хуумда ужуражып, байырымны чедирип, езулуг чаавамны аңаа чедирип, чон мурнунга чугаалаар ийик мен. Озалдаан киж «Ава» солунга бижээн чүүлүм сөнөп, хүндүлүг чаавамга шүлүүмнү бараалгаттым:

Дөңгеликтиг хавак черде чааыт бажың

Төөгүвүс окуп эртпейин, сагындырар.

Ие-чаштар амы-тынын камгалаар дээш,

Ийи өрээл бажыңчыгаш туткан турган.

Ие-ада изиг чүрээң илереткен

Идегелим ажы-төлү, салгалым дээш,

Ийи чүрек согуун дыңнап, сагыш аараан
Ие киж човулаңын кээрзеп чордум.

«Акушер» – эмчи, чаңгыс-ла ол, Мария
Авашкылар амы-тынын камгалаар дээш,
Ажы-төлүм ачазыңга сүмө кадып,
Айга, хүнге калбара дүжүп тейлеп турду.

Оорга-моюн ыстап-саргып, аартып кээрзеп,
Олут-дыш чок, оңгаар-дескээр союп, курлуп,
«Оглум сен бе, кызым сен бе? – күжүрлер» деп,
Оожургал чок, өлүг-дириг, уе-човуур
арада мен...

Айдан айже, санныг хонук төлүн манаан
Ава киж тыны дээштиң човап, шылаан.
Кады деңге күжүң мөөңнөп: «Че-ве!» деп-ле,
Ава киж чиигеп аарга, өөрүүр чордун.

«Хин-ава сен!.. Чашты холга көдүрүшкен,
Чаагай үлө бүдүрүшкен, эргим чаавам.
Үжен ажыг чылдар эрткен, чеже чаштың
Изиг-халыын түлүк өйүн көрбөдиг дээр.

Ажы-төлдүң хинин кескен – Хин-авазы сен!
Амыдырал-чуртталгамда – мээң чаавам сен!..
Кадык-берге үелерде – сүмелекчим болдун.
Хайыралдыг ава, эмчи – чурттажым сен.

Хинин кескен уйнуктарың бүдүн суму!
Кижилерниң хүндүткелди сенде, чаавай.
«Четтирдим» деп чеже ава өөрүшкүзүн
Сөңз сөглөп, черге чедир мөгөйбээн дээр!

Эртем-билиң арат-чонга хайыралдыг.
Эр хөй-дир сен, эргим чаавай, хин-ава.
Чымчак сөстүг, караа хоюг, хүлүмзүрзүн,
Чылыг холдуг, эмчи, ава, чаава, хин-ава.

Келин киж келген черге хүндүткелдиг.
Кежик-чаян хайырлап кээр – уруу болур.
Өнчү малың өдөк сыңмас дешкилешкен.
Өөр-өнер ажы-төлүң өөрүшкүзү база сенде.

Соскарбаа СЕРЕНАДА.

Кызыл хоорай.

Чурукта: Мария Ховалыговна Базанова.

ТАРЫЛГА АЖЫЛЫ ЭГЕЛЭЭН

Дайынчы
ОНДАР,
Сүт-Хөл
кожуунуң
чагырга
даргазы.

Часкы хову ажилдарын чогуур үезинде эгелээрин база тарылга шөлдерин кал-бартып, мал оолдаашкынын

онза хыналдага алырын Тываның Баштыңы апрель эгезинде-ле чугаалаан турган.

Оон ыңай тус черниң бараан бүдүрүкчүлөрүн деткиирин база немей демдеглээн. Бо хүннерде республиканың девискээринде хову-шөлде тарылга ажылы эге-

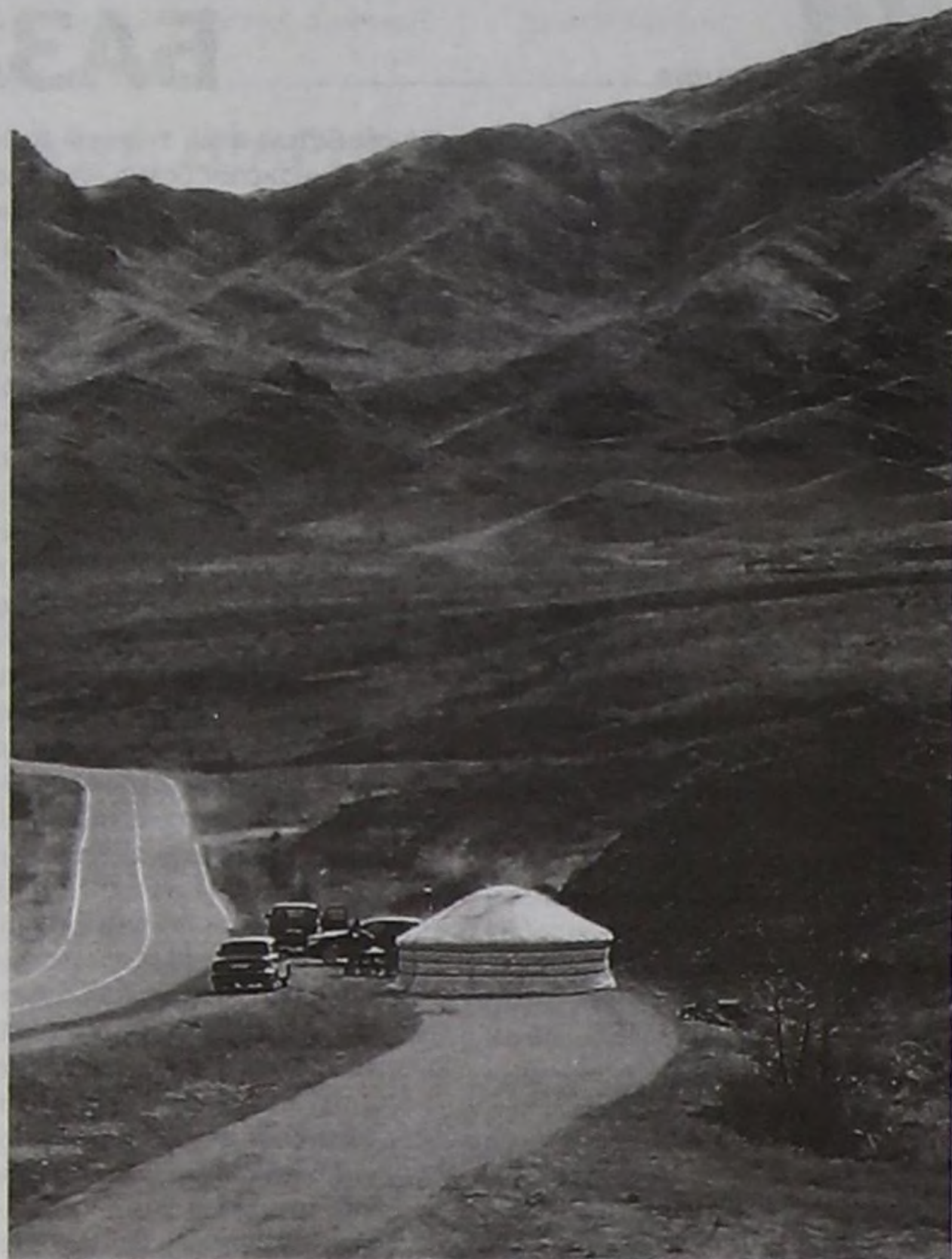
лээн.

Сүт-Хөл кожуунда

• Алдан-Маадыр сумуунда апрель сестин хүнүнде-ле, Алаш суггарылга хоорзаларын ажыдып-хаар черлерин аштап, чонувус часкы хову ажилдарына белеткенип эгелей берген.

• Айыылдыг халдавырлыг аарыгга удур хемчеглерниң бир кезии – чоннуң аай-дедир чорурун шеглээри болгаш боткызыгарлаашкын байдалын сагыыры, ынчангаш Сүт-Хөл кожуунче кежер Хемчик хемниң көвүрүүнде доктаамал доскуулду тургузуп, полиция болгаш эмчи ажилдакчылары-биле хөй-ниитиниң дружинниктери доктаамал ажилдап турар.

Оларның кол сорулгазы: 1) карантин үезинде хоозун чорук кылып турар кижилерни тодарадыры, торгаал онаары 2) грипп байдалы-биле аарып турар кижилерни тодарадыры 3) аң болгаш балык-байланны хыдыр төтчеглекчилерни кожуунче эрттирбери 4) багай шынарлыг, чажыт арага садар чиижең кижилерни тудары. Бо харысалгалыг ажилда хаара туттунган кижилерге эпиг болзун дээш, кидис өгнү тиккен, иштинде дыштаныр орун-дежекти, чунар-демир, аш-чем кылыр суугу болгаш газ-плита, дүнеки үеде чырыктар, бензогенератор-биле база харылзаа тудары-биле телефон-биле хандырган. Бо ажилга Адалар чөвүлели, албан-организациялар, сумулар чагыргалары идепкейлиг кижип, полиция болгаш эмчилерге дузалажып турар. «Демниг сааскан төвө тудуп чиир»

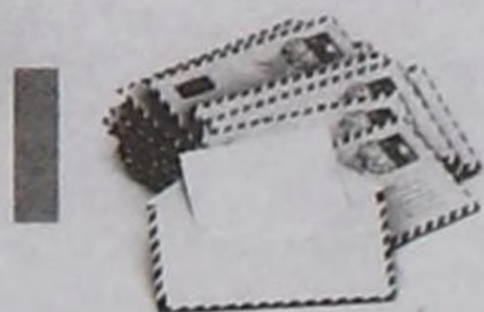

деп үлөгер домакта ышкаш, бо берге – кезек үени демниг ажып эрте бээр бис, чонум!!!

• Хөй чон чыылбас, карантин чарлааны-биле, Сүт-Хөл кожуунуң Камбы-лама башкызы Олег Шыдыраевич бүгү Тыва

чонувуска база Сүт-Хөл кожуунга быжар-думаа келбизин дээш, чоннуң хей-аады бедик болзун дээш, номналдарны, тариналарны хүннүң-не номчуп, буянның хөрзүн кылып олурда, кирип ужураштым.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

МЭЭҢ БОДАЛЫМ

Мен Тыва Республикада болуп эртип турар кан-дыг-даа спортчу маргылдааларны көрүп турар мен. Маңнаарынга, тыва хүрешке болгаш шыдыраага спортсменнерниң аразында назыны улгады бергеннери база бар боор чорду. Бодавыже олар бирден үшкү черге чедир шаңналдыг черлерни алыры берге апаар. Ынчал-за-даа чөгенмейн, киржип чорууру мени бодандырды. Оларның эрес-кашпагайы өскелерге үлегерни көргүзүп, езулуг спортчу шынарлыг, аңаа бердинген, кадык-шыы-рак кижилер-дир деп чүвени херечилеп турар.

Бир эвес олардан бо маргыл-даага чүге киржип турарын ай-тырар болзувусса, олар шаңнал-мактал алырын күзевээнин илере-дип: «Бис бо маргылдааларга кир-жип каарывыска күзеливис ханар, идепкейливисти көргүскенивис ол болур» — деп харыылаар. Ол кончуг шын.

Бо үеде узун назылыг кижилер кандыг-даа маргылдаага киржип турары — чуртта социал политика талазы-биле назын улгаттырарының бир аргазын ажыглап турары-дыр. Ындыг узун назылыг кижилерни куруг кагбайн, төөгүге, кижини назынынга, спортка арттырып каан күжүн үнелеп, тускай шаңналдарны тургусса кандыгыл деп бодаар мен. Чижээлээрге, «Маңнаарынга Тыва Республиканың рекордсмени», «Тыва Республиканың тыва хүрешке рекордсмени», «ТР-ниң шыдыраа ойнаарынга рекордсмени» дээн ышкаш аттарны тыпсыр болгаш ТР-ниң рекорд номунга

оларның аттарын кирип бижип, хөрек демдээн болгаш тускай шаңналдарны тургусса, эки-даа ышкаш, спортчу кижилерниң со-руун, күзелин боттандыраарынга бир арга болур.

Тыва Чазак, Спорт яамызы бо талазы-биле чугааны кылып, мындыг хевирлиг ажылды чыл санында бир катап кылыры артык эвес боор деп бодаар мен.

Бисте маңнаарынга Бай-Тайга, Чаа-Хөл кожууннарында болгаш Кызыл хоорайда база шы-дыраа ойнаарынга, тыва хүреш талазы-биле узун назылыг спорт-чулар барын билер бис. База бир демдеглексе турар чүүлүм, республикада билдингир альпинист Ховалыг Маадыр-оол эң узун назылыг альпинист дээш РФ-тиң альпинизм талазы-биле рекордсмени болуп, хөрек демдээн болгаш тускай шаңналды алганы биске улуг өөрүшкү.

Алдын-оол ОНДАР,
пенсионер.

Арыг-силиг хоорайга чурттаар бис бе, азы...

Интернет четкизинде чурттап турар хоорайы, суурунун арыг-сили дээш, бок октап турар чурум чок улуска удур бижээн чагаалар-ла хей. Оларның чүгле чамдыызын мында парладывыс:

«Хоорайда чер бажыңныг улус богуңарны кайы хамаанчок окта-вайн, полигонче барып төп туруңар. Кежээ азы даң бажында эскерип турарга, машиналыг келгеш, ол кон-тейнерлерже октаар. Хей кезинде 40 ашкан акыйлар болур.

Хүндүлүг ада-өгбем, ажи-төлүннерни, салгалдарыңарны чүгле хериминиң иштинге арыг-силиг эвес, — ТӨРЭЭН ЧУРТУНГА, ЧОНУНГА ТӨЛЕПТИГ КАМГАЛАКЧЫЗЫ КЫЛ-ДЫР КИЖИЗИДИП КӨРҮНЕРЕМ!!!! Чойгана Кара-Сал:

— Чер бажыңныг чамдык улус богун машиналыг келгеш, каът бажыңнар контейнерлеринче октаар-дыр, ону соксадып көрүңерем, оода бодуңарның богуңарны чүге ындыг силер? Шынап-ла, эр улус ындыг боор чорду, чалгааңар бе, азы чүңерде, халас, белен кежик дилеп чоруур апарган!

Аржана Иргит:

— Харын, орук аксынга окта-вайн, контейнерлерже октап турар-дыр. Хаптарда богун ту-дуп алгаш, кайнаар-даа октаар аайын тыппас, чаржынчыг апаар.

Чурттачыларның эскериг-лерин моон-даа хөйүн кирип болур. Арыг-силиг хоорайга чурттаар болзувусса эки эвес бе, боданып, түңнелден үндүрүп көрүңерем.

Бистиң корр.

ТАЙГА-ТАҢДЫВЫСТЫҢ ЫЯЖЫ АРТАР ИРГИ БЕ?

Кижини аныяк үезинде чүдүлге деп чүвени херекке албас чораан. Коммунизмниң негелдези чүдүлгени хоруп турга-нында бооп чадавас. Ам харын, лама башкыларга баргаш, билип ап турар бис. Оларның саналы-биле, мону кылбас, ындыг чүве кылбас деп, айтып берип турары шын-даа ышкаш. Бай-Хаактың кудумчузунда час кээрге-ле, тарып каан теректерни кезип эгелээр.

Ону көргөш, эрткен барган таварылгамны сактып кээр-дир мен. 1987 чылда Бай-Хаак суур-га Кочетовтан ажил аайы-биле Пушкин кудумчузунда ам чурттап орар бажыңымга көжүп келдим. Ол бажыңга чодураалар, теректер тарып каан турган. Машиналыг болгаш гараж тудуп алыры-биле ол теректерни кезип каап-тым. Бир-ле хүн, дүш үезинде дүргени-биле пашка мүнү кыла каапкан чүве. Паштың аксында бус үнер чери дугланы бээрге, шалага салгаш, доңгайып алгаш, күш-биле аксын ажыдыптарым-га, паштың аксы часты бергеш, арнымны, хөрээм иштин изиг бус чипкен. Кижини угаанын оскунупкаш, анаа-ла маңнап туруп бээр чорду. Арнымны соок сугже супкаш, хөйлеңнеримни уштурум-га, эдимниң кежи-биле уштуна берди. Буска чирткен хөйлеңни ужулбас турган чүве-дир.

Оон харын эмчиге чыткаш, үнүп келдим. Ийи дугаар таварылгам. Оон бээр база 10-даа чылдар эрткен. Дүнеки үеде хыналда кылып чорааш, эжим-биле кады «Урал» мотоциклдиг Бай-Хаактың Белинская кудум-чулап чанып бар чыткан бис. Ол үеде кудумчуларга чырык бар

эвес, сберкассадан эептеривиске, мотоциклдиг чырыгы өштүг чүве-биле демей өжүп кагды. Бичии болганда, кудумчууда теректер кээп дүшкен чыдыр, артында-ла будуктары бистерже көрүнген. Мотоциклди оожургадып четтик-пээн бис. Теректиң кырынга-ла келген, мотоцикл теректерге үскеш, бисти 3-4 метр хире черге октапкан. Мурнунда олурган кижини харын-даа мотоциклдиг кам-галал шидинге чораан болгаш, теректерниң будуктары кадалы бербээн. Мен соонга олурган бол-гаш, теректерниң будуктары оң та-лакы улуг салаамны чара дээпкеш, костюмунуң оң, солагай талала-рын өде халаан. Үш хире эгем, оң талакы оорук сыйлы берген болду. Эжим бажыңга, ооргазынга кем-дээшкенин алган. Үш дугаар таварылга. Кожуун чагыргазыңга ажылдап турган мен. Бир хүн дар-галарым чагырга бажыңың чан-ында чараш шивилерни кезер деп турлар. Оларны чүге кезеринер ол? — деп айтырарымга:

— Бажыңның шып каан чараш хевирин шивилер көгүспейн тур деп харыыладылар. Төөгүде-ле тарып каан шивилерни кеспес чоор, хоржок — дээш, улгады берген кижини болгаш, оларга чугаа-

лаарымга, харын-даа соксап каг-дылар. Оон бир эртен кээримге, шивилерни орус кижиге кестирген турлар.

— Канчап бардыңар, шиви-лерни кеспес болдуңар — дээр-имге, бирээзи тургаш,

— бистер кезип турар эвес бис, орус кижиге кестирип тур бис — диштилер.

— Дөмей-ле бо бажыңда ажылдап турар ышкашыл бис, бистерге-ле багай боор-ла-дыр — дидим.

Олар херекке-даа албаан. Бир хире неделя болганда, ол-дур, ак бажыңга багай таварылга болган. Ынчангаш ам база ол кудумчууда кезип каан теректерни көргөш, бо эрткен таварылгалар бодалымга кирип келди.

Оон лама башкыларга баа-рымга, дириг теректерни хамаан-чок кеспес, багай таварылгаларга (өлүм-чидим-даа) чедип болур деп тайылбырлады. Мени суг дириг терек кезип болбас, терек кескен черге база туруп болбас кижини-дир сен деп, башкылар тайылбырлады. Ол-даа шын бооп чадавас. Ынчангаш теректер, ди-риг ыяштар кезерде, лама башкы-ларга барып, айтыртынып чоруур болза, артык эвес боор. Өскээр бодай бербеңер, Кызыл — Эрзин оруундан чанып бар чыдарга, та кайыын ыяштар кезип, чүдүрүп алган машиналар чүве, оларның хөйүн, хүннүң чыгыгы эскерип болур. Тайга-таңдывыстың ыяш-тары артар бе?

Сергей ОЮН,
Таңды кожуун.

Кырган-ава, кырган-ачаларывыс кадык болзун

Чаа коронавирус халдавырлыг аарыындан аараан кижилерниң статистиказын алгаш көөрге, бо аарыгның вирустары хей кезинде 60 хардан өрү кижилерге дүрген чыпшынар болуп турар. Ол ышкаш аарыгның даштыкы демдектери аар хевирге эртип, экирий берген соонда безин каданнап аарый берип болур. Ынчангаш улуг назылыг кижилер халдавырлыг аарыгга алыспа-зы-биле, боттарының кадыкшылын онза кичээнгейге ап, бот-камгалал чурумун эки сагыры чугула.

Улуг назылыг кижилер пандемияның эң дүшкүрлүг үезин эртип, кадыын камнап алыры-биле, Росхереглелхай-гаарал эргелели элээн каш арга-сүмелерни ажылдап кыл-ган.

Эң-не кол чүүл — чүгле бажыңыңдан дашкаар үнмезинден аңгыда, бажыңыңда кады чурттап турар, доктаа-мал ажылдап чоруп, кээп ту-рар, хей-ниити транспортунда үргүлчү аай-дедир чоруп, хей кижилер-биле харылзажып ту-рар кижилери-биле чоок харыл-зашпас ужурулуг. Бир эвес кайы-бир төрелиңер даштыкыдан азы

соңгаар хоорайлардан келген болза, оларның анализиниң харыызы кадык деп бадытка-тынмаан шаанда, олар-биле ужурашкан ажы чок. Бо бүгү кадыңарның кол магадылалы болур.

Бажыңдан чүгле чугула хе-ректинг апарганда үнер. Ком-муналдыг хандырылгалар төлээрде база аш-чем садып алыр дээн болзуңарза, чоок улузуңар азы волонтерлар дузазын кадар. А бир эвес эмчиниң дузазы херек апар-за, эмнелге черинче барбайн, бажыңыңарже кыйгыртып ап болур силер.

Холдарны үнүп-кирген санында-ла, чаа садып эккел-ген аш-чемниң хавын ажит-каш-даа, чемненир мурнунда-ла саваңнап чуур. База бир чугула сагыыр чүүл: холдар-биле арынга дегбес болза эки, ылаңгыя карактарны дүрбүп, думчук, ааска дегбес. Бодунга үргүлчү дезинфекциялыг ар-жыылчыгаштарны ап чоруур болза эки. Ооң-биле холдарны чодар, чанып келгеш — теле-фон, сумка, хол майгыны дээш еске-даа кудумчуже ап чораан эт-севиңерни аштап, чодуп ап туруңар.

Соокка алзып, грипптиң баштайгы демдектери иле-реттинип келзе, чурттап турар чериниң аайы-биле эмнелге албан черинче ол-ла дораан долгааш, улаштыр эмчиниң айтышкынарын сагыыр. Эм-нелге черинче барбайн, эмчини бажыңче кыйгыртыр!

Тыва Республиканың
кадыкшылга төвү.

Шүлүк кыдыраажындан

УЕЛЕРИМ

Эрткен үем, амгы үем, келир үем,
Эки-даа бол, багай-даа бол, чектевес мен.
Эвээш эвес чурттап эрткен назынымда
Эки-бакты ылгай көрүп өөрендим-даа.

Амгы болгаш келир үем кандыг боорун
Амыдырал боду тода көргүзө бээр.
Арттар ажыр шөйлүп келген эрткен оруум
Ажыктыг болган талалары өөредиглиг.

ЭРТКЕН УЕМ

Эрткен үем — төөгүм-дүр,
Экизи бар, багайы бар.
Экилери — чоргааралым,
Эреңгейи — муңгаралым!
Эки-даа бол, багай-даа бол,
Эрткен үем меңээ эргим.
Эр-ле бодум баскан изим
Эки-баактың херечизи.
Экилерин шилип алгаш,
Эреңгейин шывадапкаш,
Эртен келир чырык өйжө
Эрес-шоваа басыптар мен.

АМГЫ УЕМ

Амгы үем меңээ эргим,
Аал-оран, коданныг бооп,
Ажы-төлдүг, алган эштиг
Амыр-шөлзөн чурттап чор мен.
Амгы үе — берге үе,
Аткан ок дег дүргөн маңныг,
Аар-берге чымыштыг иш
Аткан даңдан диңмирей бээр.
Аткан даңдан орайга дээр,
Ажыл-иштен салдынмайың,
Амгы хүнге, амгы шакка
Алдырбайн басып ор мен.

КЕЛИР УЕ

Келир үе кандыг боорун
Кезек-кезек бодай мен.
Херелдиг хүн үнгелекте
Херээм кылып айттаныр мен.
Херек-чоруум бүдүргештиң,
Кежээки хүн ашкан соонда
Хертеш басып, хостуг тынып,
Хей-аадым көдүрлү бээр.
Кежээлдерде олурупкаш,
Келир үе — даарта хүннүң
Кылыр ижин эргий бодап,
Келир өйжө чурттай бээр мен.

Маадыр-оол ДАНЗЫН,
Кызыл хоорай.

КАРААМ, КУЛААМ
ШЫЛАЙ БЭЭРГЕ...

Кайгамчыктыг чурумалды
Карактарым хөйү көргөш,
Кударанчыг төөгүлдерден
Кулактарым шылай бергеш,
Бодалдарым дойлу-хөлзөп,
Борбак бажым иштин долар.

Хилинчектен адырылбас
Кижилерниң бачыт-хирин
Хензиг чүрээм чезезин чыыр,
Херлир шаанче шыгжап алган...
Үе-шагы чедип келзин, адыр,
«Үүжелерим» үнүп кээрин мана.

Нина СЕРЕНОТ,
чогаалчы.

АРЫГ-ШЕВЕРНИҢ
ДҮРҮМНЕРИ—
ЁЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРДА

Тыва улустуң бурун ёзу-
чаңчылдары-биле арыг-ше-
верни тудары кол турган. Ук
чүүлдү дараазында барым-
даалардан көрүп болур бис:

1. Тыва чоннуң өгбелери
аалга келген аалчы-биле азы
орукка чораан кижиле-биле
таваржы бергенде, хол тут-
чуп мендилешпес, сөс-биле
“Амыр менди!”, “Сол менди-
ле бе?” деп, сөс-биле менди-
лежи, чугаазын уламчылап,
мал-маганын, ажы-төлүн, аал-
коданының онча-менди тура-
рын айтыржып, чугаалажып
чорааннар.

2. Тыва улус чер иевис
деп, черни камнап, хумагалап,
амыдыралының үндезини деп
көрүп, тайга-сыннарынга чүдүп,
“төрзөн черим-биле хиним ту-
душ” деп билишкенниг чораан-
нар, ынчангаш чер иезинге
хамаарыштыр хүндүткелди
ажы-төлүңгө кижизидерде хо-
ругларны ажыглап турганнар.
Оларның аразында черни хир-
лендирип болбас, черже чидиг
чүүлдер кадап болбас дээш
оон-даа өске хоруглар бар.
Хоругларның аразында эң-не
шыңгызы: ЧЕРЖЕ ДҮКПҮРҮП
БОЛБАС! ЧЕРЖЕ ДҮКПҮРЕРИ
ДЭЭРГЕ-ЛЕ, ЫДЫКТЫГ
ЧҮҮЛДҮ ЧҮДЕРЕТКЕНИ БОЛУР!

Тыва улустуң угаадыгында
мындыг чугаа бар. Чедер че-
ринге четпээн, дириг кижилер
аразында азып-тенип, аштап
чоруур сүнезиннер бар. Олар
үргүлчү черже дүкпүртүнүп
чоруур улустуң чараазын чип,
оларны сүрүп, чөмненип чоруур
болу бээр. Ынчангаш бистиң
өгбелеривис черже дүкпүрбес
чорааннар.

3. Бистиң өгбелеривистиң
ёзу-чаңчылдарында чаш ки-
жини болгаш чоок кижизин
эргеледип, чассыдарда, чүгле
бажының кырындан оваарым-
чалыг думчуу-биле чыттап каар
турган.

Ук айтканывыс ёзу-чаң-
чылдардан тыва чоннуң бот-
боттарынга хумагалыг чо-
раанын магадап көөр бис.
Айтканывыс чаңчылдар амгы
үеде психологияның болгаш
гигиенаның дүрүмнеринге кон-
чуг дүгжүп турар.

Бо хүннерде амы-хууда
арыг-шеверниң дүрүмнерин
сагып, чаш уругларывыска,
чоок кижилеривиске, бот-
боттарывыска өгбелеривис дег
камныг болурун кыйгырдывыс!

Черни хүндүлөп, ону кайы ха-
маанчок хирлендирбейн, арыг-
шеверниң бөдүүн дүрүмнерин
сагып келген өгбелеривистиң
ёзу-чаңчылдарын сактып,
өөренип, ону өг-бүлөгө, ажыл-
ишке, ниитилелге сагыы бо
хүннерде чугула.

Каң дег быжыг кадыкшылдыг

болунар!

Коронавирустун делегейде
нептереп турары-биле, баш
бурунгаар ону болдурбазы,
өөскүтпези, халдатпазы-биле
дараазында бөдүүн дүрүмнерни
сагынар:

1. Үнген-кирген саныңарда
холуңарны кара саваң-биле
эки чуңар;

2. Маскаларны хөй-ниити
черинге, ажылыңарга албан
кединер;

3. Хөй-ниити черлеринче
база хөй улус чыылган черлер-
же аргалыг болза барбазын
кызыдыңар;

4. Грипп-биле аарып турар
болзуңарза, эмчиже барып,
шын эмненири чугула дээрзин
утпаңар;

5. Хол тутчуп мендилешпес;

6. Черже дүкпүрбес;

7. Кым кым-биле-даа кулак-
тажып болбас.

Кижилерниң кадыгы боду-
нуң харысалгазындан болгаш
ооң чоок кижилеринге хумага-
лындан кол хамааржыр.

Тыва культура төвү.

ЭМЧИ-СОЦИАЛ АЛБАН ЧЕРИ
ДЫҢНАДЫП ТУР

Федералдыг күрүнө албан чери «Тыва
Республикада эмчи-социал экспертиза-
зының кол бюросу» коронавирустуг хал-
давырлыг аарыгның хайында тургусту-
нуп келген берге байдалга хамаарыш-
тыр, чуртка чарлаттынган карантин дээш
хамаатыларның кичээнге, Россия
Федерациязының чазаның доктаалы-биле,
хамааты кижини инвалид кылдыр санаар
база ол ышкаш эмчи-социал албан ажыл-
даар чурумун өскерткен бооп турар.

Ол болза Россия Федерациязының чазаның
2020 чылдың апрель 9-та бадылааны дугаары 467
«Хамааты кижини инвалид болган деп санаар түр
када чуруму».

Ол үндүрген доктаалдың чуруму-биле алырга,
инвалидизмнуң хуусазы 2020 чылдың март 1-ден ок-
тябрь 1-ге чедир төнүп турар хамаатылар аарыының
дугайында эмчи шынзылга (088у/форма) бижии бол-

гаш хамааты кижиниң киржилгези чокка инвалидизм
6 айның дүргүзүндө узадып бээр. А хары 18 чедер
ген хамаатыларга I, II азы III бөлүктүң инвалиди деп
тургузарда, аарыгның ханылап нептерзэн чадазынга
даянып алгаш, 6 айның дүргүзүндө узадыр.

Эмчи-социал экспертизаның түңнелин хамааты
кижиниң телефон таварыштыр азы электронуг почта-
биле дамчыдып бээр.

Эмчи-социал экспертизаның түңнелинде,
инвалид болган деп шынзылга бижикти (справка),
бот-тускайлаң программаның база ол ышкаш мер-
гежил ажылын чидиргеннерге (профессионалдыг
трудоустройство), ажыл үезинде когараанын бот-
тускайлаң программаның шынзылга бижиктерин
почта таварыштыр чорудуп бээр.

Немелде медээни эмчи-социал албан чериниң
сайтызындан билип, көрүп алыр силер: <http://17.gbmse.ru>

Харылзажыр телефоннар: +7(394) 222-07-05,
2-91-41.

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электронуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 9983 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Менеджер: Донгак Ч.Б. каб. 309

Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.О.
Саая. — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
кзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле
дүүшлейин барып болур. Айттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары
дээш авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индексиз хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама
Номерни парлалгаже дужааганы график езугаар — 21.00. херек кырында — 19.30.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.